

מסכת אצילות, חיבור קבלי פסודו-אפיגראפי מאת הגאון מווילנה בצעירותו?

הרצאה לזכר רבקה הורוביץ, במלאת עשר שנים לפטירתה

מאת יהודה ליבס

אני שמח להרצות לכבוד רבקה הורוביץ, ועצוב מאוד על היעדרה מעולמנו. הערכתי מאוד את מחקרה וחכמתה וגם את אישיותה הישירה והאמתית, ואת חברותה העמוקה שהוכחה לי במקרים אחדים. אני גאה לומר שמדובר בהערכה הדדית. גם היא התעניינה במחקרי, ובשנותיה האחרונות אף נהגה לפקוד שיעורים שנתתי באוניברסיטה. יש יסוד להנחה שגם ההרצאה הבאה היתה מעניינת אותה. בהרצאה זו אנסה לגאול מייתמותו חיבור קבלי מפורסם, ובה בעת גם להוסיף נדבך לאחת הדמויות המרכזיות והמופלאות ביהדות, הגאון מווילנה.

אהרן ילינק, מראשוני חוקרי הקבלה המודרניים, פתח את האנתולוגיה שלו 'גנזי חכמת הקבלה' (לפסיה תרי"ג)¹ בחיבור קצר שנקרא מסכת אצילות. כך עשה, ככל הנראה, שכן בשל אופיו הספרותי של החיבור, שתוכנו הקבלי מובע במסכת כעין חז"לית, מצא בו ילינק את החוליה המקשרת שבין חז"ל לבין ספרות הקבלה, והוא מדבר בהקדמתו הגרמנית על הגיל המופלג של חיבורנו זה (ein hohes Alter unseres Tractats). בהמשך דבריו משער ילינק שמחבר מסכת אצילות הוא ר' יעקב הנזיר, מראשוני המקובלים, איש פרובנס במאה השתים עשרה, וזאת מפני שלפי מסורות אחדות אליהו הנביא נגלה לו לר' יעקב, ואף מסכת אצילות מיוחסת לאליהו (כפי שעוד נראה).

השערתו זו של ילינק נדחתה על ידי גרשם שלום. כבר בראשית דרכו, בערך על מסכת אצילות שהתפרסם באנציקלופדיה יודאיקה הגרמנית בשנת תר"ץ (ולימים חזר והתפרסם שוב באנציקלופדיה יודאיקה האנגלית), הראה שלום שאין לייחס את החיבור מסכת אצילות לתקופה קדומה זו, הן בשל

---

¹ ילינק בחר לציין את התאריך בלשון הפסוק: עם לבן גרתי".

התיאוריה המופיעה בו בדבר ארבעת העולמות אבי"ע (אצילות בריאה יצירה עשיה), והן בשל זכרי לשון זוהריים שאפשר למצוא במסכת, ובעיקר שמות ההיכלות המנויים בה, הזהים לשמות ההיכלות הבאים בתיאוריהם בזוהר בפרשות בראשית ופקודי, ומכאן שהחיבור הכיר כבר את ספר הזוהר. מטעמים אלה אחר שלום את זמנו של החיבור עד למאה הארבע עשרה.

טענותיו של שלום נגד השערת ילינק נכוחים ועומדים. באמת אי אפשר לייחס את החיבור למאה השתים עשרה, ואין למצוא בו את ראשית הקבלה. אך מה בכל זאת עניינו של חיבור זה? ככל הידוע לי, מאז שדחה שלום את השערתו של ילינק, והסיר מגבירה את מסכת אצילות, לא נידון החיבור במחקר, אף שלדעתי יש בו עניין רב, כפי שנראה.

שלום, כאמור, קבע את זמן החיבור למאה הארבע עשרה, אך לכך לא הביא כל נימוק. ויש לשאול: מדוע דווקא אז ולא מאוחר יותר? שום כתב-יד של החיבור לא השתמר בידינו, ואיננו יכולים אפוא להיעזר בתאריך של כתב-יד כדי לקבוע את זמן החיבור, וכפי שמעירים כבר ילינק ושלום, אף אין מי שמזכיר חיבור זה לפני הדפסתו הראשונה, בראשית המאה התשע עשרה.

בדברים הבאים מבקש אני להעלות השערה שגם תיתן לחיבור מסכת אצילות מושב בחיים (כמו שאומרים בגרמנית) וגם תבקש לעשות דבר חשוב מזה בתחום מחשבת ישראל: להוסיף קו בפורטרט של ר' אליהו בן שלמה זלמן, הגאון מווילנה (הגר"א). לפי השערה זו הגאון הוא מחברה של מסכת אצילות, והוא חיבר אותה בימי ילדותו, בהשראה מיסטית ובהעלמת שם המחבר. השערה זו אומנם אינה מוכחת, אך היא נשענת על כמה עמודים, שאעמיד עתה.

ראשית: מסכת אצילות, שכאמור אין לה זכר לפני שנקבעה בדפוס, נדפסה לראשונה בידי ר' אברהם בנו של הגאון מווילנה, בתוך קובץ מדרשים שבראשו מדרש אגדת בראשית (וילנא תקס"ב). בנו של הגאון הדפיס זאת מתוך כתב יד שהיה ידוע רק לו עצמו (ואבד בינתיים). הפירוש היחיד שנעשה על מסכת אצילות הוא הנקרא גנזי מרומים (יאהנסיבורג תרכ"ד), ומחברו הוא

ר' יצחק אייזיק חבר, תלמידו של ר' מנחם מנדל משקלוב תלמידו המובהק של הגאון. ר' יצחק אייזיק ידוע כממשיך מובהק לתורת הגאון מווילנה, שהקדיש לה את חייו.

שנית: מסכת אצילות אינה אנונימית, אלא פותחת במלים: 'אליהו בן יוסף פתח'; המשנה השנייה במסכת פותחת ב'יערישיה בן יוסף פתח'; משנה ו במלים: 'זכריה בן יוסף פתח'; משנה ט: 'רוחם בן יוסף פתח'. כל אלה הם דמות אחת, גם אם מייצגים הם אספקטים שונים שלה – אליהו הנביא, שיערישיה וזכריה וירוחם גם הם שמותיו. כך אפשר לקבוע בוודאות בהסתמך על מדרש חז"ל (שאותו ציינו כאן גם ר' אברהם בן הגר"א, וגם ילינק וחבר), שמות רבה מ, ד: 'ונקראו לו לאליהו ד' שמות שכן כתיב [דה"א ח, כז] "ויערשיה ואליהו וזכרי בני ירחם".

דמותו של אליהו הנביא כמחבר המסכת מתאימה להשערת הנ"ל. במחקרי על תודעתו העצמית של הגאון מווילנה² הצבעתי על כך שהגאון ייחס משמעות משיחית לעצמו ולפועלו ההלכתי והפרשני (מחקר רב בכיוון זה נעשה גם בידי ביטי רואי).³ במיוחד הזדהה הגאון, ששמו היה אליהו, עם דמותו של אליהו הנביא וגילויו באחרית הימים. ואכן אליהו בשמותיו השונים משמש במסכת אצילות גם בדמות המלאך המגיד המגלה את הסודות למחבר, והן כדמותו של המחבר עצמו, המזדהה חלקית עם מגידו.

אליהו, על שמותיו השונים, מכונה במסכת 'בן יוסף', ומכאן שאין מדובר באליהו כפשוטו, כי לא מצאנו יוסף כשם אביו של אליהו הנביא. אומנם גם אליהו הגאון מווילנה לא בן יוסף היה, אלא בן שלמה זלמן, ומכאן שגם את הכינוי 'בן יוסף' יש לפרש לא לפי פשוטו אלא לפי תודעתו העצמית המשיחית של הגאון, וזאת לפי תפקידו של משיח בן יוסף בקבלת האר"י, הדומה לתפקידו של אליהו

² יהודה ליבס, 'תודעתו העצמית של הגאון מווילנה ויחסו אל השבתאות', בתוך: חלמיש למעינו מים: מחקרים בקבלה, הלכה, מנהג והגות מוגשים לפרופ' משה חלמיש (בעריכת אבי אלקיים וחביבה פדיה), הוצאת כרמל, ירושלים תשע"ו, עמ' 603-622. <http://pluto.huji.ac.il/~liebes/zohar/todaatoshelhagaon.pdf>

³ ביטי רואי, "היו משקים לתורה": זיקת הגאון מווילנה לספרות תיקוני הזוהר, דעת 79 (תשע"ה), עמ' 11-54.

הנביא, להפיץ את סודות התורה וללמד⁴ (אגב, תפקיד זה של משיח בן יוסף הודגש במיוחד בתודעתו העצמית של מיכאל קרדוזו).⁵

את השערת מחברותו של הגאון אפשר לתמוך גם בהקבלות אחדות בין מסכת אצילות לבין כתבי הגר"א. כך למשל, בתחילת המסכת דן אליהו בפסוק (משלי כה, ב) 'כבוד אלהים הסתר דבר', והוא מוצא שם דווקא חיוב של גילוי סתרי תורה בדיבור ('אימת אתה עושה לאלקים כבוד? בשעה שאתה עוסק בנסתרות, ואל תקרי דבר אלא דבור'). והנה פסוק זה מפרש הגר"א בכתביו על גילויי הנסתרות של אליהו הנביא לעתיד לבוא.⁶

ועוד. מסכת אצילות עוסקת, כאמור, בהיכלות הזוהריים, ואלה אכן העסיקו מאוד את הגר"א. הגאון, שפירש בפרטות את חטיבות רעיא מהימנא ותיקוני זוהר, בגוף הזוהר עסק אך מעט, והסתפק בהערות שעניינן בדרך כלל תיקוני נוסח. יוצאות מכלל זה שתי חטיבות זוהריות, שאותן פירש הגאון באופן אינטנסיבי, האחת היא ספרא דצניעותא והשנייה חטיבת ההיכלות, שבה גילה ברמז את סתריו (מאמרי הנזכר על תודעתו העצמית של הגאון, מתבסס בעיקרו על קטעים מפירושו להיכלות הזוהר). בפירושו מרבה הגאון לערב עם היכלות גוף הזוהר את דברי רעיא מהימנא, וכך עושה גם בעל מסכת היכלות, שמוצא את מקום ההיכלות בעולמות אבי"ע של רעיא מהימנא (אומנם כך נהגו גם מקובלים אחרים, כגון הרמ"ק והאר"י).

עם כל זאת, רב אומנם השוני בין מסכת אצילות לבין כתבי הגר"א הידועים, הכתובים כולם בסגנון דרשני קשה, לעומת לשון החיווי הפשוטה של המסכת. הבדל זה תלוי בוודאי בהבדל גדול מזה, שבוודאי גורם תמיהה קשה

⁴ ראה יהודה ליבס, "תרין אורזילין דאיילתא" - דרשתו הסודית של האר"י לפני מותו, רחל אליאור ויהודה ליבס (עורכים), קבלת האר"י: דברי הכנס הבינלאומי הרביעי לחקר המיסטיקה היהודית לזכר גרשם שלום (= מחקרי ירושלים למחשבת ישראל כרך י'), ירושלים תשנ"ב. עמ' 113-169,

<http://pluto.huji.ac.il/~liebes/zohar/urzilin.doc>. בעיקר ליד הערה 95, 133.

⁵ ראה יהודה ליבס, סוד האמונה השבתאית, הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים תשנ"ה, עמ' 44.

⁶ ראה יהודה ליבס, 'הואיל משה באר', ליד הערה 25. המאמר מצוי רק באתר שלי,

<http://pluto.huji.ac.il/~liebes/zohar/hoil.docx>

לשומעי דברי, המכירים משהו מכתבי הגר"א. כתביו של הגאון כתובים כולם בשכל אנושי חריף, ואין בהם גילויים מלמעלה, ובוודאי לא כתיבה פסוודו-אפיגראפית.

אך זאת איננה כל האמת. כך הוא אומנם סגנון הגאון בבגרותו, אך בילדותו נהג אחרת. כך למדים אנו מן התיאור המפורט של ר' חיים מוולוז'ין, גדול תלמידי הגר"א, בהקדמה הביוגראפית שהקדים לפירוש ספרא דצניעותא של הגאון (וילנה תרע"ג). לדבריו, הגאון עצמו סיפר לו על חוויותיו המיסטיות, עליית הנשמה בכל לילה ולילה, ובהן אף גילוי אליהו (שעל נסיבות היגלותו סיפר הגאון לתלמיד אחר שהעיד כזאת לפני ר' חיים). אך הגאון לא היה לו חפץ באלה ובכיוצא בהן, כפי שכותב שם ר' חיים:

אף כי רצו למסור לו מן השמים בלי שום עמל ויגיעת בשר רזין וסתרין עליוני עליוני ע"י מגידים מארי דרזין ושרי התורה, לא נשא עיניו לזה, עמו היתה וריחקה,⁷ כי שמעתי מפיו הק' שפעמים רבות השכימו לפתחו כמה מגידים מן השמים בשאלתם ובקשתם שרוצים למסור לו רזין דאורייתא בלא שום עמל. ולא הטה אוזנו אליהם כלל וא' [חד] מן המגידים הפציר בו מאוד, עכ"ז [=עם כל זה] לא הביט אל מראהו הגדול. וענה ואמר לו איני רוצה שתהיה השגתי בתורתו ית"ש ע"י [=יתברך שמו על ידי] שום אמצעי כלל וכלל. רק עיני נשואות לו ית"ש מה שרוצה לגלות לי וליתן חלקי בתורתו ית"ש בעמלי אשר עמלתי בכל כוחי.

כך היתה דרכו של הגאון בגדלותו (כפי שמוסיף ומתאר שם ר' חיים), אך אפשר שלא כך היה בילדותו, כפי שמסופר שם שכשהיה רך בשנים 'קודם י"ג שנה', אף 'התחיל לברוא גולם', אך הפסיק את מעשיו בשל מראה מפחיד שראה. ואפשר שבתקופה זו לא נמנע גם מכתובת ספרים לפי גילוי אליהו ומגידים אחרים. ואכן ר' חיים מעיד שם: 'מצאתי ראיתי בעיני בכתבי קדשו נ"ע [=נוחו עדן] רזין עלאים קדישין מה שגילה לו יעקב אבינו ע"ה [עליו השלום] ואליהו ז"ל

---

⁷ לפי בבלי, תענית כג ע"ב: 'הנהו תרי תלמידי דהוו קמיה דרבי יצחק בן אלישיב. אמרו ליה: ניבעי מר רחמי עלן דניחכים טובא. אמר להו: עמי היתה ושלחתי'.

[זכור לטוב]. ואם ר' חיים מצא אחרי מות הגאון ספר שכתב הגר"א מפי אליהו, אולי מצא כזאת גם ר' אברהם בנו של הגר"א, ואולי ספר זה (או דומה לו) הוא מסכת אצילות, שבבגרותו גנזה הגאון מן הסיבה האמורה מפיו.

ר' אברהם בן הגר"א, שמצא את כתב היד של אביו, ראה לנכון לפרסמו, מאחר שהיא דברי אביו ויש בה גילויים אמיתיים של אליהו הנביא. ועם זאת ראה לנכון גם לכבד את רצון אביו הגאון ואת דרכו בבגרותו, ולכן לא פרסם את שם המחבר, אף שיש להניח שלא נעלם זה ממנו. וכך גם המפרש המוסמך של הגר"א ושל מסכת אצילות, ר' יצחק אייזיק חבר. זה אולי השאיר רמז לכך שלפנינו חיבור של הגאון שקיבל ממרומים וגנזו ועלה למרום בעצמו, בכנותו את פירושו בשם 'גנזי מרומים'. ואולי אף באירוניה על שם האנתולוגיה של ילינק, 'גנזי חכמת הקבלה', שהתפרסמה כעשר שנים לפני פירושו של ר' יצחק, ושבה מוצגת מסכת אצילות כטקסט עתיק ביותר, בראשית הקבלה.

(אוסף עוד בהערת אגב, מקבילה לכך בחיי ר' יחזקאל לנדא, הנודע ביהודה, גאון הדור השני בדורו של הגר"א. גם זה הסתייג בבגרותו מעברו המיסטי, ובנו ר' יעקב, העלה זאת על פני השטח אחרי מות אביו, וכינהו 'חכם הרזים'. את פרטי העניין אפשר לקרוא בספרו של מעוז כהנא, 'מהנודע ביהודה לחתם סופר',⁸ פרקים שמיני ותשיעי. אפשר להוסיף זאת להשוואה שעורך כהנא בין דרך הפסיקה של הגר"א והחת"ם סופר, בפרק השלושה עשר של ספרו.)

---

⁸ הוצאת מרכז זלמן שזר, ירושלים תשע"ו.